

Eötvös Loránd Tudományegyetem
Bölcsészettudományi Kar

TÉZISEK

Kapus Erika

HATÁRJÁRÁS ÉS HATÁRIDENTITÁSOK CZÓBEL MINKA ÉLETMŰVÉBEN

doktori értekezéséhez

Irodalomtudományi Doktori Iskola

A doktori iskola vezetője: Dr. Lukács István DSc, egyetemi tanár

Romantikus és kora modern magyar irodalom program

A program vezetője: Dr. Eisemann György DSc, egyetemi tanár

Témavezető: Dr. Menyhért Anna, PhD, habilitált egyetemi tanár

A bizottság tagjai:

A bizottság elnöke:

Dr. Gera Judit, PhD, habilitált egyetemi tanár, professzor emerita, ELTE

Hivatalos bírálók:

Dr. Kusper Judit, PhD, intézetigazgató, egyetemi docens, Eszterházy Károly Egyetem

Dr. Zsadányi Edit, CSc, habilitált egyetemi docens, ELTE

A bizottság titkára:

Dr. Mészáros Zsolt, PhD, Petőfi Irodalmi Múzeum

A bizottság további tagjai:

Dr. Benda Mihály, PhD, tudományos segédmunkatárs, ELKH Bölcsészettudományi
Kutatóközpont

Dr. Nagy Csilla, PhD, lektor, Pavol Jozef Šafárik Egyetem, Kassa

Dr. Vaderna Gábor, PhD, habilitált egyetemi docens, ELTE

Budapest, 2020

I. A dolgozat témája, kerete, a kutatás célja

Czóbel Minka emlékezete paradox módon éppen a felejtést, a méltatlanul elfeledést állítja középpontjába. Ez az 1970-es évek óta újra és újra visszatérő retorika azt eredményezi, hogy tisztelői-elemzői többnyire védekező-kompenzáló pozícióból szólnak az életműről. A nyomtatásban megjelent életmű korpusza sokáig csak néhány közgyűjteményben volt hozzáférhető, ám mára csaknem teljességében elérhető szabadon a világhálón, a szövegek hozzáférhetősége tehát a közelmúltban jelentősen javult. Czóbel alakja termékenyen él a lokális emlékezőközösségben is, szűkebb pátriájában intézményesült rendszer gondoskodik arról, hogy ez az alak a közösség evidenciaként tételeződő normarendszerébe illeszkedő módon megőrződjön, helyi identitással ruházva fel az író emlékezetét. A lokális emlékezeten túli tágabb közegben sem merült feledésbe az életmű: időről időre találkozunk Czóbel alakjának, szövegeinek irodalmi, színházi, zenei feldolgoásaival is, sőt maga a név olykor az életműről, illetve a mögötte rejlő szerzőről leszakadva is életre hív kreatív kezdeményezéseket.

A kutatás célja, hogy határjáróként (és nem határsértőként) vizsgálja Czóbel Minkát és életművét egy olyan spektrumon, ahol normák és tabuk, valamint a köztük szövődő határok összetett, többrétű rendszerként, nem pedig két végpont közti határvonalként tételeződnek. Az elméleti keret épít Mihail Bahtyin a kultúratudományokban speciális jelentéssel töltődött karneváleméletére, Julia Kristeva abjekció-fogalmára, illetve George Bataille, Maurice Blanchot és Michel Foucault írásaira, amelyek a határok és a transzgresszió fogalmi tisztázásához építenek alapot. A szöveg szemléletmódját ugyanakkor legfőképpen a 2000-es évek dzsenderkritikai megközelítései jellemzik, amelyek kritikával gondolják tovább Elaine Showalter, Ellen Moers, Susan Gilbert, Sandra Gubar alpműveinek gondolatait, illetve az *écriture féminine* koncepcióját, főként Eve Kosofsky Sedgwick és Susan Lanser törekvéseinek nyomán.

II. A kutatás módszere, jellege

A disszertáció, reflektálva a feminista irodalomkritikában az utóbbi két évtizedben zajló paradigmaváltásra, a férfi-női opozíciók mentén történő megkülönböztetés helyett a queer-elméletekben debütált, ám azóta szélesebb körben használt queering (a *más*, a *másság* keresése és vizsgálata) attitűddel közelíti meg egy századfordulós magyar nőíró életművét. A magyar szakirodalomban kevésbé, szinte egyáltalán nem tárgyalt az az elméleti keret, az a

szemléletmód, amely – főként az angolszász kritikában – immár nem csupán kísérletező szakcikk formájában van jelen, de elérte a monografikus szintet: a queering-jelenség. Fontos hangsúlyozni, hogy queer szubjektumokról, queer tér- és időkezelésről beszélni, az interdiszciplinaritás lehetőségeit kihasználni, izgalmas és eredményeket hozó gondolatkísérlet, amely segítheti a kutatásokat: a szűkebb, szövegközpontú elemzéseket bekapcsolva egy tágabb, társadalom- és kultúratudományi szempontból termékeny diskurzusba.

Az irodalom- és kultúratudományok terén az utóbbi években végzett kutatások fontos tanulsága, hogy a queering mint kritikai olvasási/értelmezési mód nem feltétlenül van szoros kapcsolatban a szexuális identitással, szexuális vonzalmakkal, s eredményesen alkalmazható a posztmodern kor előtti szövegekre is. Ugyanakkor a dolgozat konkrét célja az is, hogy a queer szűkebb jelentésének metaforikus olvasatával kimozdítsa Czóbel Minka alakját a magányos, társ nélkül élő vénlány pozíciójából, amelynek fókuszja nagyban torzította Czóbel recepcióját, sőt esetenként egyenesen uralta azt. Ahelyett azonban, hogy a nyilvánvaló tényen túlmenően – miszerint Czóbel életének jelentős részét közvetlenül megosztotta Helen Büttner német származású festőnővel – feltételezéseket elemeznénk az író nemi identitásával kapcsolatosan, fontosabb felvázolni a *leszbikus* identitás értelmezésének alternatív lehetőségeit, s összeolvasni ezt a hagyományosan gyakran művészbarátságként értelmezett jelenséggel.

III. A dolgozat felépítése, eredményei

Az első fejezet azt a folyamatot mutatja be, hogyan képződik meg Czóbel Minka alakja, milyen identitásképekkel, milyen eszközökkel és milyen célokból építkezik az emlékezetteremtés, s hogyan illeszkedik ehhez az autográfokból kiolvasható Czóbel-kép. A fejezet három témakört dolgoz fel. Elsőként Czóbel Minka szövegpublikációinak hálózatát mutatja be, azt a folyamatot, ahogyan az 1890-es első kötettől kezdődően a 2018-as (szerzői jogi időkorlát lejárt) online megjelenésekig helyet foglal magának szövegeivel a szerző az irodalmi térben; valamint elemzi az ezzel összefüggésben alakuló emlékezetteremtési folyamatot, amely Czóbel alakját újra és újra felépítve a feledés ellen dolgozik. A kettő összekapcsolását indokolja, hogy az emlékezetállítás gesztusaira erős hatást gyakorol az a *jelenlét*, amelyet a publikált szövegek hozzáférhetőségi foka gyengít/erősít. A második rész Czóbel kéziratos naplóival foglalkozik, részletesen elemezve az 1914-es év eddig csupán az

Országos Széchényi Könyvtár Kézirattában fellelhető feljegyzéseit, amelyeket a dolgozat a *Szövegközlés* fejezetben jegyzetapparátussal ellátva teljes szövegében közöl. A fejezet harmadik része a recepció tematikáját elemzi és értékeli kvantitatív adatelemzés segítségével.

A második fejezet Czóbel szubjektumábrázolásának sajátosságait vizsgálja, elsősorban a kötetekben megjelent verskorpusz elemzésével. Czóbel Minka műveiben a határok nem élesek, a terek kontúrjai fellazulnak, az idősíkok egymásba csúsznak, valóság és misztikum egymásba mosódik, a szubjektum határai nyitottak. A fejezet célja, hogy a szubjektumkezelést olyan határjelenségek, illetve transzgresszív gesztusok elemzésével világítsa meg, mint a lehetséges világok közötti átlépési kísérletek, az álomábrázolás, az időkezelés, a tükörjelenség. A fejezet három részben elemzi azokat a mechanizmusokat, amelyeken keresztül a szubjektumok határainak fellazítása megvalósul. Először elhelyezi a decentralizált szubjektumképzés jelenségét egy történeti-elméleti térben, a századvég *menthetetlen énjének* világában, ezután részletesen elemzi az idősíkok egymásba csúszását, az álom mint köztes lét jelenségét, s a tükör mint átjáró képét. Végül kísérletet tesz M. C. Escher *Találkozás* című litográfiájának és Czóbel Minka *Kik erre járnak* című versének összeolvasására, hogy a vers- és a képnyelv játékanak segítségével queer időben és térben megképződő queer szubjektumként értelmezze újra Czóbel decentralizált szubjektumait. Kutatásom igazolja, hogy egy a klasszikus modernizmustól idegen, gyakran inkább a másodmodern felé mutató poétikai megoldásokat alkalmazó századfordulós író szubjektumábrázolása eredményesen modellezhető a performatív identitáselméletek vagy a queerelméletek szemléletével.

A harmadik fejezet a századforduló nyelvválságának nevezett jelenségét hozza összefüggésbe az écriture feminine koncepciójával. Noha mindkét elméletnek vannak gyenge pontjai, annak modellezését segítik ezek az elméletek, hogy az író nők éppen abban a korszakban kezdtek saját alanyi hangot formálni, amikor, a nyelv elégtelenségének megtapasztalása felmerült. Az elemzés a lírai életmű azon szövegrészeire koncentrál, amelyek a nyelvhasználat elbizonytalanodását fogalmazzák meg, és/vagy amelyek formai eszközökkel mutatják a nyelv törését, a hang elnémulását, a csend felerősödését. A fejezet első része magával az écriture feminine koncepcióval foglalkozik, összefoglalja annak elméletét, mely szerint a női írás elszakad a férfinyelv szimbólumrendszerétől, s egy nyelv előtti, szemiotikus nyelvet használ. Ez a leegyszerűsítő modell a queer narratológia felől olvasva kevésbé tűnik esszencialistának, kinyitható egy tágasabb, a bináris oppozíciókat valóban fellazító koncepció felé. A fejezet második része a szövegekben megképződő nyelvnek azokat a jelenségeit vizsgálja, melyek

nem fedhetők le a szimbolikus nyelvhasználat sztenderdjeivel: üres helyeket, csendeket s ezek formai eszközeit keresi Czóbel verseiben, s reflektál azok fragmentáltságára. Részletesen elemzi a fehér mint szinesztézia jelenségét: a színként és hangként (csend) egyaránt funkcionáló eszközt. A fejezet segítségül hívja Emily Dickinson költészetét, mely a csend retorikájának megteremtésével termékeny analógiát kínál Czóbel Minka verseinek elemzéséhez. Végül a harmadik rész az álomképzés logikáját veszi górcső alá, különös tekintettel arra jelenségre, ahogyan az álmokban elbizonytalanodik a konvencionális nyelvhasználat, s helyette egy saját(os) logikával bíró szemiotikus nyelv képződik.

A negyedik fejezet Czóbel Minka térábrázolását elemzi, olyan tereket és térhatárokat keresve a versekben, amelyek álmok-valóság-képzület szövedékét képezik. Czóbel Minka utolsó, *Az erdő hangja* című 1914-es verseskötete freudi értelemben *kísérteties* [unheimlich] terekbe viszi az olvasót. Az első ciklus, amely a kötet címadó ciklusa látszólag külső tereket mutat be, ahol a természet, az erdő egyszerre felszabadító, ugyanakkor szorongást keltő világ, míg a második, a *Tükrökről, szobákról* című ciklus épített belső terekbe vezet, valójában azonban mindkét esetben a szubjektumok mélyébe visznek ezek a versek. A heterotopikus terek (erdő, tükör, romok, utak) egymásba nyílnak, megsokszorozzák egymást, az idő mélységét vetítik a térbe, s a terek ismétlődéseit, egymásba és önmagukba való záródásait vetítik az időbe (ösvények-folyosók, folytonosan ismétlődő, vissza-visszatérő térelemek). Ez az ábrázolásmód jellemző a gótikus írásra, amelynek jegyei – noha a magyar irodalomtörténet-írás hagyományosan kevésbé tartja értelmezhetőnek a magyar irodalomban – Czóbel Minka szövegeiben is tetten érhetőek. Czóbel szövegeinek gótikus térélményét, térábrázolását elemezve megállapítható, hogy ezek a terek queer térként értelmezhetők újra. A queer tér- és időérzékelés lényege éppen az, hogy akár a posztmodern kori queer-közösségekben, itt is megteremtődik egy saját(os) tér- és időélmény, amely a *normálisnak* és *kizárólagosnak* tartott érzékeléstől különbözik: idegen tőle a linearitás, sokkal inkább ciklikus, nem annyira az (élet)út egyes állomásaira, mint inkább magára az útra fókuszál.

Az ötödik fejezet Bahtyin karneválfogalmának a kultúratudományokban ismert tágabb értelmezésében elemzi Czóbel Minka világteremtési kísérleteit. Azok a világépítő formációk állnak a középpontban, amelyek a *normális világrenddel* találkozva anomáliákat mutatnak, abjekciós viszony képződik közöttük. Czóbel Minka női/queer karakterei, legyenek allegorikusak, meseiek vagy reális alakok, rendszerint határvidéken mozognak, normákat hágnak át, *másként* léteznek, sajátos viszonyban állnak a fennálló hatalmi renddel. Az első rész a boszorkány mint a *mátság* allegorikus alakját elemzi Czóbel verseiben, létét az Eve

Kosofsky Sedgwick által bevezetett rejtekhely és előbújás (coming out) koncepciójával megközelítve. A második rész a *Két arany hajszál*ban mutatja be, hogyan épülnek fel a regényben olyan alternatív, karneváli világok, amelyek a *normális világ* szabályrendszerének ellenében konstruálódnak, s miféle mozgástér képződik e két világrend határterületén, milyen átlépések lehetségesek. A harmadik rész elsősorban az idegenségérzet alakváltozatait elemzi a *Donna Juanna* című drámában: a címszereplő (dramaturgiailag jelentősen túlterhelt) alakja egyesíti a boszorkány különbségét (sic) és társadalmi számkivetettségét, az elfogadottság, a szeretet lehetőségeinek és lehetetlenségeinek élményét, élet-halál-születés ciklikusságának megtapasztalását. A negyedik rész a *Pókhálók* című novelláskötet nőalakjait hozza összefüggésbe a társadalomból való kivonulás, a számkivetettség, az idegenségérzés, elérhetetlen ideák szervezte földi élet, test és szellem harca, a halál mint kiút problematikájával.

A dolgozat a Szövegközlés részben Czóbel Minka 1914-es naplóját tartalmazza, jegyzetapparátussal ellátva. A szokásos bibliográfián túl több irodalomjegyzéket is közöl a függelék. Az egyik Czóbel Minka összes, nyomtatásban megjelent és elektronikusan elérhető kötetének jegyzéke, a másik pedig a teljes recepció tételes felsorolása. Szintén a függelékben szerepel egy képjegyzék is, amely az első fejezet szerves részeként a lokális emlékeztetőteremtés tereit mutatja be, valamint naplókából, levelekből hoz néhány szemléletes példát.

IV. Publikációk az értekezés témakörében

Czóbel Minkáról

„»Tükörcarcú álmodás«. Érintkezési pontok Czóbel Minka és Szabó Magda lírájában”. In *Kitáruló ajtók*, szerkesztette KÖRÖMI Gabriella és KUSPER Judit, Eger: EKE Líceum Kiadó, 2018, 179–191.

„Határátlépések Czóbel Minka életművében”. In *A Selye János Egyetem Nemzetközi Doktorandusz Konferenciája (2016)*, szerkesztette NAGY Péter et al, Komárno: Selye János Egyetem, 2017, 149–161.

„Idősíkok és átjárók Czóbel Minka műveiben”. In *Az idő alakzatai és időtapasztalat a magyarságtudományokban*, szerkesztette BENE Sándor és DOBOS István, Budapest: Nemzetközi Magyarságtudományi Társaság, 2017, 186–202.

„Siess haza. Czóbel Minka kortársai kritikájának tükrében. Két torzító montázs”. In *Spanyolnátha: Művészeti folyóirat* 14, 1 (2017).; Másodközlés: *Különb. roppant kedvesek*, szerkesztette DEÁK-TAKÁCS Szilvia, Spanyolnátha könyvek; 27. Hernádkak: Példa Képfőiskola Művészeti Alapítvány, 2017, 29–37.

„Előszó”. In *Két arany hajszál*, Budapest: Napvilág Kiadó, 2013, 7–10.

Nőirodalom és dzsenderkritika

„»És oly fontos voltam magamnak akkor, mint fekélyborította sebek.«. Sebek és sebhelyek Kaffka Margit szövegei(be)n”. In *Kaffka 100*, szerkesztette MÉSZÁROS Zsolt, PARÁDI Andrea és RÁKAI Orsolya, PIM Studiolo, Budapest: Petőfi Irodalmi Múzeum (PIM), 2020, 137–162.

„Az ezerhangú hárfa sikolya. Zenévé szublimált testélmény Erdős Renée két regényében”. In *Trauma, gender, irodalom*, szerkesztette GYÖRE Bori, MENYHÉRT Anna és SZABOLCSI Gergely, Budapest: ELTE Eötvös Kiadó, 2014, 25–42.

„A női test hangja a 19-20. század fordulójának magyar irodalmában”. *Társadalmi Nemek Tudománya: Interdiszciplináris E-folyóirat* 4, 1 (2014): 44–61.

„»Pillangó-nagyasszony borostyánba zárva«. Árva Bethlen Kata teremtett alakja a dzsenderkritika tükrében”. *Első Század* 13, 2 (2014): 87–105.

Recenziók

„Menyhért, Anna. 2016: *Egy Szabad Nő, Erdős Renée Regényes Élete* ('A Free Woman, The Remarkable Life of Renée Erdős'). Budapest: General Press. 231 Pp. Illus.” *Hungarian Cultural Studies: E-journal of the American Hungarian Educators Assosiation* 10 (2017): 213–216. <https://doi.org/10.5195/ahca.2017.304>.

„A Budapesti Úrinő Magánélete 1860-1914 ('The Private Life of a Budapest Lady, 1860-1914') Szécsi, Noémi and Eleonóra Géra. 2015, Budapest: Európa. 439 Pp. Illus.” *Hungarian*

Cultural Studies: E-journal of the American Hungarian Educators Assosiation 9 (2016): 266–269. <https://doi.org/10.5195/ahca.2016.251>.

Webportál

MENYHÉRT Anna, KAPUS Erika, BALOGH Eszter, GYÖRE Bori, MÉSZÁROS Zsolt és VAJDA Károly. „Írók a hálón 1880-1945”, 2015, webportál.